

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.101

UDK 821.163.4(497.6).09:316.72

Primljeno: 15. 02. 2022.

Pregledni rad

Review paper

Nirha Efendić

FRAGMENTI DUHOVNE BAŠTINE MEĐU PROGNANICAMA IZ SREBRENICE I POVRATNICAMA

Tokom etnografskih istraživanja u novoosnovanim naseljima u okolini Sarajeva, koja su izgradili i naselili prognanici iz Srebrenice, tim stručnjaka etnologa iz Zemaljskog muzeja BiH dobio je zadatak snimiti određene promjene u načinu i doživljaju života Srebreničana, koje su uslijedile nakon progona i genocida počinjenog nad Bošnjacima ovoga grada u julu 1995. godine. Ovaj rad bavi se analizom usmenoknjiževnog lirskog naslijeđa srebreničkog kraja, tj. narodnih pjesama koje su uglavnom pamtile i čuvale žene. Budući da sam i sama pripadala ovoj populaciji, oslanjala sam se u određenoj mjeri na lično iskustvo koje je proširilo uvide u svekolike prilike koje su oblikovale način života mojih ispitanika. S druge strane, stručno istraživanje imalo je za cilj, između ostaloga, propitati ulogu žena Srebrenice u pamćenju nematerijalnog kulturnog naslijeđa njihova kraja u novije vrijeme. Najprije sam propitala samoorganiziranje žena koje se dogodilo kao odgovor na genocid i posljedično odsustvo muških članova porodice (koji su, prema tradicionalnom ubjedenju, nosioci zajednice i društva), a potom sam propitala utjecaj njihovih aktivnosti na kolektivni odnos spram pamćenja nekadašnjeg duhovnog života ovoga kraja, ispitujući prisustvo tradicijskih i usmenoknjiževnih obrazaca u današnjem svakodnevnom životu. Rad se oslanja na interpretativne i analitičke metode znanosti o književnosti.

Ključne riječi: Srebrenica; pamćenje; tradicija; nematerijalno kulturno naslijeđe; usmena pjesma

Srebrenica spada u red manjih gradova sa oko predratnih 40.000 stanovnika na prostoru cijele općine. Smještena je na krajnjem istoku Bosne i Hercegovine¹. Nalazi se na lijevoj obali rijeke Drine koja je prirodna granica dviju bivših jugoslovenskih republika – Bosne i Hercegovine i Srbije. Urbana tradicija Srebrenice može se pratiti još od rimskog razdoblja, a svoj privredni uspon doživjela je u srednjem vijeku, prevashodno zahvaljujući iskopavanu srebra (Imamović 1997: 56). Stanovništvo su do ratnih dešavanja iz 1992. godine u nacionalnom smislu činili Bošnjaci (tada bosanski Muslimani) u procentu od 75 %, a ostatak su činili bosanski Srbi sa malim procentom bosanskih Hrvata. Nacionalni pokreti, uglavnom zasnovani na konfesionalnim identitetima, obilježili su period nakon pada komunizma. Srpske velikodržavne pretenzije dovele su do ratnih sukoba, ali i jednog od najvećih krvoprolića koje se u Srebrenici dogodilo u ljeto 1995. godine. Grad je pao u ruke agresora, a njegovo stanovništvo deportovano na neokupirani dio Bosne i Hercegovine ili pobijeno u masovnim strijeljanjima. Međunarodni sud u Hagu proglasio je taj zločin genocidom.² U godinama koje su uslijedile, Srebrenica je postala globalni simbol najvećeg ljudskog stradanja na koncu dvadesetog vijeka u Evropi, ali i središte istraživačke pažnje brojnih politologa, historičara, antropologa, sociologa i drugih naučnih djelatnika koji već godinama pokušavaju dokučiti razloge i učinke jedne od najvećih kolektivnih ljudskih patnji nakon Drugog svjetskog rata na evropskom tlu.

Zahvaljujući individualnim etnografskim radovima i bilježenjima usmenih priča na području općine Srebrenica koja je obavljao Vlajko Palavestra u šezdesetim godinama prošlog stoljeća, možemo ostvariti skroman uvid u dio folklornog života u prijeratnom razdoblju ovoga kraja. Za razliku od Žepe, koja je dobila zasluženu istraživačku pažnju etnologa Zemaljskog muzeja BiH, Srebrenica do 2008. godine, nije osobito plijenila pažnju etnologa i folklorista.³ Žepa je antropogeografski prostor veoma

¹ Riječ je o podatku koji se odnosi na razdoblje do 1992. godine. Nakon etničkog progona nesrpskog stanovništava iz istočne Bosne, broj stanovnika je značajno smanjen. Sada je Srebrenica sa okolinom mnogo rjeđe naseljena.

² www.sense-agency.com/.../potvrđena-presuda-za-genocid-u-srebrenici

³ U razdoblju između 1961. i 1963. godine etnolozi Zemaljskog muzeja BiH istraživali su etnofolklorističke odlike Žepe. Istraživanja su urodila nastankom monografije posvećene ovome kraju objavljene u 19. broju Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnološka sveska, 1964 (vol. XIX). Zemaljski muzej je 2008. godine institucionalno stajao iza etnografskog rada tima stručnjaka Etnološkog odjeljenja ove ustanove koji su imali zadatak da snime promjene u načinu života prognanog i raseljenog stanovništva iz Srebrenice, a koji su naselili područja općine Vogošća i druga sarajevska prigradska naselja. U prvim nalazima ustanovljeno je da najpotpuniju socijalnu sliku ove populacije reprezentiraju ženska udruženja, najprije ono koje objedinjuje prognanice Žepe i Srebrenice pod nazivom "Majke enklave Srebrenica i Žepa", a potom i ona koja su brzo nakon prognanstva formirana u Srebrenici (sa povratnicama) i u Tuzli (drugom po redu najvećem prihvatilištu raseljenih

blizak Srebrenici. Osim toga, u posljednjem ratu Žepljaci su sa Srebrenicom dijelili sudbinu izolirane enklave čiji je tragičan epilog također genocid počinjen u julu 1995. godine. Žepa je bila nešto manja enklava, smještena nekoliko kilometara južnije od Srebrenice.

Rat i opća izolacija donijeli su određene promjene u načinu života, ali nisu u potpunosti ugušili duhovni i kulturni život koji se odvijao na prostorima ovoga kraja u drugoj polovini 20. vijeka. Štaviše, mnoge priče i pjesme iz prošlosti ponovo su aktualizirane u ratu, u gradu pod opsadom, pa i kasnije. Ljudi su se tokom rata skupljali na određenim mjestima i prisjećali prošlosti. Na taj su način ponovo u život unosili pojedine priče i pjesme koje su ih duhovno zaokupile, povezale s prošlošću i barem na trenutak skrenule pažnju sa onog najdramatičnijeg stanja u kojem su se stanovnici opkoljenog grada našli, straha i neizvjesnosti. Velik broj narodnih pjesama ovoga kraja bio je zabilježen i pohranjen u Arhivu Radio Srebrenice prije rata, koji je uništen u momentu kada su agresorske snage u julu 1995. provalile u ovaj grad.⁴ Ta činjenica nije tek uobičajena posljedica ondašnjih ratnih dejstava: ona se sasvim uklapa u opću sliku uništavanja kulturnog nasljeđa i svih (okupiranih) arhiva, što jeste dio plana neprijateljske borbe protiv svih institucija u BiH. (Halilovich 2014)

Srebreničani su poslije rata bili suočeni sa nekim nevoljama koje su se u njihovom kontekstu ispoljavale kroz siromaštvo, napuštenost, nedostatak smještaja, ozbiljno narušeno zdravlje i uz sve to potreba socijalizacije u novim sredinama u kojima su se silom prilika našli. Povratak porušenim kućama u ozvaničenu Republiku Srpsku, kojom rukovode akteri čija ih je politika i protjerala, bio je nemoguć i godinama nakon traume. Nalaz do kojeg sam došla ukazivao je na potrebu za “liderima” koji će ih ponovo okupiti i ponuditi “ruku spasa i zaštite”. Novoformirana ženska udruženja donekle su preuzela ovu voditeljsku i usmjeravalačku ulogu, ali ona nisu mogla riješiti sve nakupljene probleme s kojima su se suočili ovi nevoljnici

Srebreničana). Jedan od njihovih vodećih ciljeva bilo je trganje za nestalim članovima svojih razbijenih porodica nakon genocida počinjenog u julu 1995.

⁴ Mediha Smajić, povratnica u Srebrenicu i poslijeratna novinarka i uposlenica Radio Srebrenice, govori da je među Srebreničanima u novije vrijeme formirano nekoliko muzičkih sastava čiji je repertoar poprilično raznovrstan. Ovi sastavi djeluju na širem prostoru Bosne i Hercegovine, ali se skoro ni u jednom slučaju ne radi o povratnicima u Srebrenicu. Tokom terenskog istraživanja nismo uspjeli ostvariti kontakt sa članovima spomenutih sastava, ali novinarka Smajić, sa kojom smo razgovarali, ukazala nam je na dio njihovog repertoara. Teme pjesama kojima se bave ansambli izvorne muzike *Zvuci Jadra*, *Sateliti*, *Sučeske barabe* i *Veseli sastavci*, govore o herojima posljednjeg rata, pogibijama junaka koji su se borili za odbranu grada i poratnim socijalnim prilikama vezanim za raseljeno stanovništvo iz istočne Bosne. Tekstove pjesama njihovi muzički interpretatori sami su pisali. U repertoaru spomenutih sastava znala se naći i pokoja stara izvorna pjesma, ali kazivačica nije znala o kojim pjesmama je riječ. Od novinarka Smajić saznali smo da u okolini Srebrenice danas žive dvojica sazlija – Izudin Halilović i Emin Bektić, ali uvid u njihov repertoar ostaje za eventualna buduća istraživanja (Efendić 2015: 177).

i njihova djeca. Uz sve pobrojano, tinjala je i želja da se na bilo kakav način okupe svi raseljeni, prate i podržavaju jedni druge, da imaju mjesta susreta i refleksije i da održe određene prakse koje bi ih podsjećale kako na onu nedavnu prošlost, tako i na onu prije rata, koju je obilježio uglavnom sretan i bezbrižan nekadašnji život. Često su upravo kazivanja o prošlosti ili razmjena sličnih osobnih priča i sudbina pomagali u procesu prerađivanja preživljene traume ili ublažavanju njenih posljedica. U jednom intervjuu, koji je ugledna američka glumica Agelina Jolie obavila sa bh. rediteljkom Jasmilom Žbanić, autoricom prvog igranog filma o genocidu nad Bošnjacima u Srebrenici, *Quo Vadis, Aida?*, a u povodu nominacije ovog filma za prestižnu nagradu Oskar, Žbanićeva je izjavila da je jedna od osnovnih maksima koja ju je vodila kroz cijeli projekat proces suočenja i prerađivanja ratne tramume o kojoj se mnogo govori, a malo suštinski zna.⁵ U prilog potrebe sa suočenjem i stalnim sjećanjem govore i pojave *tevhida* koji nisu bili osobito česta praksa među ženskom populacijom prije rata u Srebrenici. Međutim, ovaj vjerski obredni čin, koji podrazumijeva sakupljanje na jednom mjestu, obično u džamiji, ili kasnije pod musallom Memorijalnog centra u Potočarima, omogućavao je susrete i razgovore, kao i grupne molitve i dove za mir i oprost, te zazivanja želje da se patnje i zlo s kojim su bili suočeni više ne ponove.

Iza ovih susreta nastajali su i dugi razgovori, gdje bi se okupljeni prisjećali prošlosti, mladosti i određenih događaja vezanih uz to razdoblje. Na jednom od takvih susreta povezala sam se sa ženama koje su mi bile voljne pripovijedati i koje su pamtile dio repertoara nekadašnjeg folkornog života u ovome kraju. Tom prilikom zabilježila sam nekoliko desetina lirskih pjesama, kao i onih lirsko-narativnih, o kojima se manje znalo, jer su nastale kao kulturno pamćenje lokalnih događaja, koji su se prepričavali i koji su zaokupljali tadašnju lokalnu zajednicu. Prilikom terenskog istraživanja koje sam obavila sa grupom stručnjaka Zemaljskog muzeja 2009. godine, a tri godine potom i samostalno, prikupila sam nekoliko takvih pjesama od srebreničkih prognanica nastanjenih u sarajevskim prigradskim naseljima Osjek i Blagovac, a pedesetak pjesma prikupila sam od povratnica u Srebrenicu 2012. godine. Iz tih istraživanja pokazalo se da povratnice u većoj mjeri pamte prijeratni verbalni folklor, više mu streme i imaju potrebu da češće o njemu govore. Također, njihova želja za povratkom bila je izraženija pa je stoga i realizirana. Od povratnice Hatidže Mehmedović (rođ. 1952.) zabilježila sam najviše pjesama. Njena želja da mi govori pjesme ravnala se sa mojom željom i potrebom da zabilježim prijeratni folklorni život koji je isčezavao odlaskom posljednjih preživjelih žrtava srebreničkog genocida. Ono najvrednije što se u pedesetak pjesma iz Hatidžina pamćenja moglo izdvojiti jesu

⁵ Angelina Jolie Interviews Jasmila Zbanić on Quo Vadis, Aida? | Time; stranica posjećena 9. 3. 2021.

balade kojima je dala trajan lični pečat pamtioca i prenosioca usmenoknjiževnog nasljeđa. Na primjeru varijantskog promicanja tri inačice, koje su, sem Hatidžina pamćenja, zabilježene i na širem prostoru Bosne i Hercegovine pokazala sam koja su postignuća i osobenosti srebreničkog usmenog pjesnika, tačnije Hatidžina razumijevanja i interpretacije.⁶

Duhovni život poslije rata: analiza primjera usmenih balada iz pamćenja Hatidže Mehmedović

Krajem 2012. godine, kada sam radila samostalno etnografsko istraživanje duhovnog i kulturnog života među povratnicima u Srebrenicu, najprije sam otišla do Hatidže Mehmedović, predsjednice udruženja “Srebreničke majke”, udruge koja okuplja žene povratnice u ovaj grad.⁷ Nakon mnogo sati provedenih u razgovoru sa Hatidžom koja je izgubila oba sina, muža te mnogobrojnu familiju, zabilježila sam i neobičnu pjesmu *O bolovanju Đerzelez Alije*, koju je moja kazivačica govorila sa posebnim žarom. Ovaj nalaz potvrdio je moja zapažanja da preživjele žrtve nesvjesno čeznu za simboličkom figurom jakog vođe koji će im ponuditi “ruku spasa” s jedne strane, a s druge strane, ove žene indirektno i poetskim jezikom šifrirano govore o jednom strašnom gubitku koji je obilježio njihovu prošlost i njihove živote. Pjesme koje donosim ovdje i u Prilogu na kraju rada, popunjavaju prostor nematerijalne kulturne baštine, kao što spomen obilježja, a na teritoriji općine Srebrenica ima ih preko trideset osim Memorijalnog centra Srebrenica-Potočari, predstavljaju materijalnu baštinu koja ukazuje na bolnu nedavnu prošlost.

⁶ Rad pod naslovom „Najrecentniji pogled na historijskiog GürsIlyasa – tro-varijantsko promicanje pjesme o bolovanju Đerzelez Alije“ na osnovu Hatidžina kazivanja objavljen je u zborniku *Sarajevski filološki susreti* 2018, knj. II (257-279). U ovom radu predstavljene su tri varijante pjesme o bolovanju i Đerzelez Alije, mitske figure i epskog junaka koji je u dobrom dijelu oblikovao bošnjačku usmenu epiku. Historičarka književnosti i folkloristica Đenana Buturović, nakon pomnijeg istraživanja historijske građe, epskog junaka Aliju Đerzeleza dovela je u vezu sa timarnikom-spahijom iz 15. stoljeća, GürsIlyasom. Proučavajuću turske popisne deftere iz 15. vijeka, potom zbirni katastarski popis iz 1455. te detaljne popisne deftere bosanskog sandžaka iz 1485. i 1489. godine, moguće je, prema navodima Buturovićeve, sa sigurnošću utvrditi da se radi o timarniku-spahiji GürsIlyasu, koji je u drugoj polovini 15. stoljeća živio u Bosni. Prve izravne vijesti o pjesmama o Đerzelez Aliji i njegovu junaštvu potiču iz 17. vijeka. Nalaze se u djelu Ibrahim-bega Pečevića, u njegovom historijskom djelu *Tarihi Pečevi*, a s obzirom da je Pečevi boravio u Bosni krajem 16. vijeka, vjerovatno je pjesme o kojima je riječ čuo u Bosni (Buturović 1975). Ovdje treba naglasiti da je epski lik Đerzelez Alija imao svoj pjesnički život koji je kao takav trajao u narodnom sjećanju, pa i u sjećanju Mehmedovićeve, koje se prenijelo sve do 2012. godine, neovisno od ikakvih tendencija da ga se „oživi“ ili bez osobitih nastojanja da se ustanovi koja je to historijska ličnost potaknula mitsko oblikovanje ratnika Alije Đerzeleza u narodnoj pjesmi, predaji, priči, pa čak i u lirskoj bugaršticu. Ipak, velika prisutnost ovoga imena u narodnom pamćenju potaknula je neke istraživače da ga dovedu u vezu sa stvarnim, povijesnim velikanima.

⁷ Posljednji kontakt ostavirile smo u jesen 2018. godine, a nedugo nakon toga, Hatidža je preselila na *Istiniti svijet* nakon duge i teške borbe s karcinomom.

Povodom pjesme *O bolovanju Đerzelez Alije* je nastao i ranije spominjani rad u kojem sam ponudila varijantsko promicanje sa još dvije inačice zabilježene u drugim krajevima Bosne i Hercegovine i pokušala objasniti značaj i specifičnosti usmenog prenosioca (u ovom slučaju Hatidže) za spoznajni i estetski domet pjesme. Spjevana je u tridesetak stihova tipičnog epskog deseterca, ali se svojim sadržajem može pribrojiti lirsko-narativnim formama. Zapravo, ona angažira staru epsku temu u novom vremenu, a zatim je oblikuje po ugledu na mlađu, romantičarsku formu, formu rime.⁸ Pjesma koju iz kolektivnog sjećanja rekreira Mehmedovićeve nosi obilježja viteških elemenata ratovanja, simbolike koja upućuje na kulturu srednjeg vijeka, kao i vjerodostojne podatke o postojanju historijske ličnosti *Gerz-Iljasa*, kojeg je odlikovala izuzetna snaga i nesvakidašnja hrabrost i oko kojeg se, shodno nalazima, “plela” narodna slava i pjesma (Buturović 1975; Krnjević 1972).⁹ Forma rime, koja je evidentna u pjevanju Mehmedovićeve, revitalizira prastaru temu u “novom poetskom ruhu”. S druge strane, upotreba formula pod uvijek istim metričkim uslovima ukazuje na mogućnost postojanja duže pjesme o spomenutom junaku (Lord 1990). Evo te pjesme:

*Razbolje se Đerzelez Alija,
U planini, pod zelenom jelom.
Bijeli mu se košulja kroz grane,
Kao snijeg u proljetne dane.
Nit' mu pere mati, nit' sestrica,
Nit' njegova ljuba vjerenica.
Kiša pere, žarko sunce suši,
Alija se od bolova guši.
Bol boluje, tužne snove sniva,
Niko ne zna šta se s njime zbiva,
Osim gavran što graknu na jeli:
«Alija se sa dušicom dijeli!»
Doletje mu sokol ptica crna.
Iz kljuna ga vodicom zaliva:
«Oj sokole, ptico najmilija,*

*Kakvu sam ti napravio zgodu,
Pa mi hladnu ti donosiš vodu?»
Soko svoje podignuo krilo:
«Znaš, Alija, nije davno bilo,
Kad si iš'o poljem zelenijem
Sa svojijem atom vilenijem –
Moji ptići istom poletjeli,
U zelenu travu popadali.
Ti sakupi moje ptiće male,
Pa ih stavi u jelove grane:
Moji ptići nejmadoše krila –
Umalo ih vojska pogazila.
To ja tebi zaboravit neću,
Moj Alija, nikad i umrijet ću!»
(FAZM, LXVIII – G, 16469)*

⁸ Srednjovjekovni stih u južnoslavenskim književnostima bio je podređen strogim metričkim pravilima u kojima su ulogu imali i broj slogova u stihu, ali i njihova naglašenost, odnosno nenaglašenost. Forma rime je, s druge strane, u pjesmi koju je izvela Hatidža Mehmedović, posljedica utjecaja mlađe poezije.

⁹ Epske pjesme često slave heroje iz nacionalne prošlosti opisujući bitke koje su vođene sa spoljnim neprijateljem (Lord 1990). Junak koji izranja kao “nacionalni” heroj poput ovoga, ali i u mnogim drugim slučajevima, upravo jeste *Gerz-Iljas*.

Pjesma koju je izvela Mehmedovićeva predstavlja vrijedan primjerak lirike iz riznice duhovnog života koji se odvijao sredinom i u drugoj polovini XX vijeka na širem prostoru srebreničkog kraja. Slava i junaštvo davnih historijskih ličnosti živjeli su u narodnoj usmenoj tradiciji u kojoj je sačuvano i sjećanje na njih bez obzira na formu kojom je prenošeno. Ali, zašto ono izlazi danas iz Hatidžina sjećanja, dvije decenije nakon najveće traume koju je doživjela? Činjenica je da su davno ustanovljene pjesničke teme, ali i duhovne preokupacije, reinterpretirane kroz različite vrste literarnih formi. Na taj je način određena tema produžavala svoj život i popularnost među baštinicima mijenjajući tek imena protagonista kao što je to slučaj i u nekim sevdalinkama (udaja protiv volje, ponosna djevojka, fatalna ljepota neke žene... itd). Dakle, ustanovljene teme prilagođavale su se različitim pjesničkim uobličenjima u kojima su opijevale nove junake kao i događaje privlačne za pjesnike-hroničare i svjedoke vremena i događaja (Efendić 2015a).

Hatidžina pjesma oblikovana je pod utjecajem novije poezije, ali u isto vrijeme ona sadrži teme i motive koji se tiču dugovremenog repertoara i načina izvedbe epskog i lirskog usmenog pjevanja. Ova pjesma sigurno nije usamljen slučaj kada govorimo o transformaciji prastarih tema. Osim navedene, i druge pjesme koje sam snimila na terenskom istraživanju u Srebrenici također neizravno nose jednu skrivenu poruku o teško preživljenoj patnji i bolu iz prošlosti.

U usmenim lirsko-narativnim pjesmama po pravilu se opisuje susret sa smrću ili je on u najmanju ruku nagoviješten, što jeste odlikovno svojstvo balade. Pri našem posljednjem susretu, Hatidža se prisjetila još pet stihova navedene pjesme koji su i ovu pjesničku tvorevinu odredili kako baladu, premda je susret sa smrću, što čini temeljno svojstvo jedne balade, za junaka Đerzelez Alijina glasa skoro nemoguć. Evo tih stihova:

Progovara Đerzelez Alija: „Ej Sokole, moja ptico siva, / Podigni se ti na svoja krila, / Brzo sleti niz Ivan planinu, / Selam nosi mojoj miloj nani, / Jer su moji odbrojani dani“.

Lideri, ili nacionalni heroji, moraju preživjeti i oni moraju služiti ljudima, nesvjesna je potreba koju kazuju ne samo majke nego i cjelokupno društvo sa posebnim zastajanjem tamo gdje je prošlost dozvolila “našu” slabost, a njihovo odsustvo.

Ostale pjesme koje sam sakupila, a među njima je sedam balada, uglavnom tematiziraju lokalne događaje zapamćene i prenošene putem usmene pjesme pri čemu je vidno korištenje lirskog obrasca već postojećih balada prepoznatljivog emocionalnog raspoloženja i tematskog indeksa. Među njima su sljedeće teme: Smrću rasta-

vljeni ljubavnici; Majka udovica šalje sina u goru po vodu; Ženidba nevoljenom djevojkom; Smrt zaručnika; Smrt isprošene djevojke. Spomenute balade donosim u završnom prilogu ovome radu.

Osim navedenih balada, od Hatidže Mehmedović zabilježila sam i nekoliko desetina dvostihovnih deseteračkih oblika (bećaraca) koji su bili omiljena usmenoknjiževna forma vezana za šire područje Bosne i Hercegovine u drugoj polovini 20. vijeka.¹⁰ Bećarce sam zabilježila i od nekoliko prognanica koje su u trenutku terenskog istraživanja (2009) bile nastanjene u vogošćanskom naselju Blagovac (Adila Pilav) i ilidžanskom naselju Osjek (Fatima Zahirović), a dvije godine kasnije ponovo sam bilježila pjesme u Srebrenici od povratnica Šuhrete Malić, Aiše Omerović i Hatidže Mehmedović, a potom i u Ilijašu, od Hanife Mehmedović. Ilijaš je jedna od općina Kantona Sarajevo najgušće naseljenih prognanicima iz Srebrenice.

Deseterački lirski i humoristi distisi uglavnom su proizvod trenutka i mahom djevojačkog nadmudrivanja u toku *kolanja*. Takozvano *kolanje* predstavlja smireno kružno kretanje prilikom kojeg su djevojke mogle jasno doći momku na oko i biti videne. Takve prakse odvijale su se na seoskim okupljanjima sredinom i s početka druge polovine 20. vijeka. Evo nekoliko tipičnih ekspresivnih distihona koje sam zabilježila od nekoliko majki prognanica i povratnica:

Dođi, dragi, pod pendžere moje,/ Da ti kažem tajne riječi svoje.

Koga moje oči pogledaju / Veremi mu gori ne trebaju.

Ode moje janje najmilije / U Njemačku preko Austrije.

Svekrvice, tako ti Allaha / Hrani meni sina Abdulaha.

Najlon šalče, naokolo rese / Donio mi hodža iz medrese.

Meni pismo iz Saraj'va dođe,/ Ali ne znam od kojega hodže.

Udaću se, al' neću daleko,/ U komšiluk, babo mi je rek'o.¹¹

Mala lipa, debeloga hlada,/ Plače dragi ne valja mu draga.

Moj dragane, ti ne plači meni,/ Budi vrijedan pa se opet ženi!¹²

Osim ovih kratkih oblika, od mojih sagovornica iz Srebrenice zabilježila sam i one pjesme koje se mogu opisati kao lirske forme koje se ostvaruju u rasponu od pet do petnaest stihova. Uglavnom se mogu pribrojati skupinama porodičnih, ljubavnih pjesama ili uspavanki. Zbog količine emocionalnog naboja u njima, ove pjesme su još od 19. stoljeća nazvane *ženskim* (Vuk Stefanović Karadžić). Zanimljivost čini jedna neobična uspavanka u kojoj su sadržani motivi Ehli-bejta ili sjećanja na

¹⁰ Više o lirskom distihu u Efendić (2015a).

¹¹ Sedam navedenih distihona nalaze se na jednom arhivskom listiću i zabilježeni su od Hatidže Mehmedović u julu 2011, FAZM G-LXVIII, 16452.

¹² FAZM G-XLVIII, 16448. Dva navedena bećarca zabilježena su od Hanife Mehmedović u proljeće 2011. u Ilijašu.

Poslanikovu porodicu (Hazreti Fatimu i Aliju). Evo jednog uvjerljivog primjera uspavanke koju sam zabilježila od Aiše Omerović:

Nit' na dlanu dlaka, nit' u ptice mlijeka / Nit' na mome Esi uroka -/ Prosuli se po svijetu, k'o pčelica po cvijetu / Hazreti Alija bašču sadio;/ Što god sadio, sve mu se om-ladilo./ Hazreti Fatima bilje brala;/ Što god ubrla, sve joj lijek i faida bilo/ I mom Esi od mene lijek i faida bilo!/ Ost' o prošćen k'o od majke roden! / Sad mi spavaj sine.¹³

Pokatkad se, u intimi doma ili djevojačkih posijela, znala čuti šaljiva pjesma koje je mogla tek posredno doći do određenog momka kao adresata lirske komunikacije. Pjesmama su djevojke popunjavale tišinu odsustva, a često i provodile vrijeme slatunjavog iščekivanja susreta sa dragim bićem:

Sinoć čula kraj vode bunara,/ Da mi dragi otiš'o kod ljekara./ "Što si, dragi, obolio tako?/ Nit' si or'o, nit' povrće kop'o,/ Već si, dragi, od ljubavi prop'o!"

U skupini pjesma sa ljubavnom tematikom, osim spomenutih, mogu se naći pjesme koje su prema zatečenim toponimima, geografski vezane za specifičan prostor života na istoku i sjeveru Bosne. U njima se ponajčešće javljaju rijeka Drina, ali i Sava:

Drino, vodo, zastavi valove,/ Da pokupim kosti draganove!¹⁴

U ovom kratkom distihonu krije se jedna bolna činjenica, koja govori o nekim prijašnjim stradanjima, smaknućima koja su se dešavala uz i oko rijeke Drine, koja je u ovom dijelu Bosne i Hercegovine prirodna granica sa Srbijom, kao i transgeneracijskoj traumi koja se prenosila i pamtila prije pjesmom nego izravnom komunikacijom.

U pjesmi od dvanaest stihova, a koja započinje desetercima *Mladog Muju potopila Sava*, javlja se motiv snažne i značajne rijeka kao prirodne sile pred kojom valja ustuknuti.

Mladog Muju potopila Sava,/ Nosila ga dalje, do špitalja./ Gledalo ga devet djevojaka:/ "Mili Bože, ja dobra junaka,/ Kome li j' ga othranila majka!?" / Progovara vila iz oblaka:/ "Odstupite devet djevojaka,/ Crnoj zemlji i zelenoj travi!" / Umrije Mujo jedini u majke./ Ne da mati Muju ukopati:/ Nit' u harem, nit' u crnu zemlju,/ Već pod prozor u zelenu travu!¹⁵

Pečalbarske pjesme u ovome kraju također imaju svoj društveni kontekst – odlazak muškaraca daleko od zavičaja u potrazi za boljim životom i izrazit žal za njima. Sudbine današnjih migranata, koji traže sreću u bogatom zapadnom svijetu, podsjećaju na traumatičnu prošlost Srebreničana.

¹³ FAZM G-LXVIII, 16479. Kazivala Aiša Omerović u Potočarima.

¹⁴ FAZM G-LXVIII, 16454. Zabilježeno od Hatidže Mehmedović u julu 2011.

¹⁵ FAZM G-LXVIII, 16464. Od Hatidže Mehmedović. Špitalj je narodni naziv za bolnicu.

*Ameriko, jezerom se zvala,/ Što si naše jabuke obrala!?! Obrala nam zrele i zelene,/ Ostale nam cure, a i žene!*¹⁶

U ovim pjesmama poentirana je surovost samačkog života, kao i ženska perspektiva nemilog razdvajanja i neizvjesnog čekanja:

*Ja ostadoh sama, u četiri zida,/ Nikad mi se tama s očiju ne skida!/? Godine će proći, ti 'š se kući vratit,/ A ja ne znam da l' ću živa dočekati!*¹⁷

Nevolje razdvajanja pratile su ove nesretne žene skoro čitav život. U takvim trenucima nastajale su pjesme, ali i suze. Ipak, najveća trauma, trajni gubitak najmilijih, obilježila je njihove živote i sudbine u cijelosti i, čini se, da je najčešći odgovor na traumatu genocida i progona bio povratak Bogu i vjerskim obredima. Ako je u prijašnjem vjerskom životu postojala u naznakama praksa tevhide, ona se poslije rata samo potvrdila i intenzivirala. Mahrame koje su ove žene, poglavito one starije, nosile uglavnom na tradicionalan način, ukoliko i jesu, postale su, u najvećem broju slučajeva, sastavni dio odjeće u mjeri u kojoj to vjerska skrušenost i skromnost propisuje. Fokus svog komunalnog i duhovnog života ove su žene stavile na samoorganiziranje s ciljem traženja svojih nestalih i ispunjenjem zahtjeva za pravdom, a u tome su ih pratila i bodrila njihova djeca, maloljetnici bez očeva i starijih muških članova porodice. Maloljetnike je trebalo podići i odškoloovati. Bili su to pregolemi zadaci za njihov nezavidan položaj. Ipak, u mnogim zacrtanim ciljevima uspjele su, zahvaljujući prije svega beskompromisnoj borbi za istinu i pravdu. Danas sva pobrojana udruženja koja okupljaju prognane Srebreničanke uživaju ugled i respekt u društvu u Bosni i Hercegovini, ali i izvan Bosne.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Folklorističke odlike usmene književnosti srebreničkog područja, s izuzetkom Žepe, u predratnom razdoblju bile su zabilježene samo u naznakama pojedinačnih istraživača. Međutim, kao simbol masovne ljudske patnje i enormnih društvenih pomjeranja u novijoj prošlosti, Srebrenica je postala predmetom brojnih istraživačkih radova. Kada su u pitanju antropološki radovi o fenomenu Srebrenice, autori koji su se na međunarodnoj razini istakli u istraživanju post-genocidne Srebrenice, sem Hariza Halilovića, jesu Sarah Wagner i Lara Nettelfield (2012), David J. Simon (2021), Ann Petrila (2020), Marketa Slavkova (2019) i brojni drugi. Kao kustos Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, bila sam član tima stručnjaka Etnološkog odjeljenja koji su posmatrali promjene u načinu života srebreničkih prognanika koji

¹⁶ FAZM G-LXVIII, 16462. Zabilježeno od Hatidže Mehmedović u julu 2011.

¹⁷ FAZM G-LXVIII, 16463. Zabilježeno od Hatidže Mehmedović u julu 2011

su nastanili prigradska sarajevska naselja. Moj doprinos obavljanju tog zadatka stekao se u četrdesetak zabilježanih usmenih lirsko-narativnih i lirskih pjesama koje govore o narodnom životu, običajima, socijalnim izazovima i duhovnim traganjima ljudi sa područja općine Srebrenica. Budući da i sama pripadam toj populaciji, imala sam dvostruku odgovornost – da učestvujem u zadatku i da mu savjesno odgovorim.

Moji prvi uvidi ukazivali su na opće osjećanje odbačenosti, izolacije i poniženosti među pripadnicima prognaničke populacije. Moje kazivačice bile su sredovječne žene koje su izgubile muške članove svojih porodica u srebreničkom genocidu. Ženska udruženja i načini njihova samoorganiziranja načinili su značajan napredak u otkrivanju istine o sudbini nestalih, ali u ženskim životima ostala je jedna golema i nerazjašnjena praznina koja prodire u sve pore života i manifestira se u različitim oblicima svakodnevnice, ali i usmenoknjiževne komunikacije. Uzrok te praznine je trajni gubitak koji one nose na plećima. Lirsko-narativne pjesme koje sam u najvećem broju zabilježila od Hatidže Mehmedović, nekadašnje predsjednice udruženja “Srebreničke majke”, samo je dio predratnog repertoara usmenih pjesnika, kazivača i kazivačica, koji su bili nositelji nematerijalnog kulturnog nasljeđa u ovoj regiji. Po svojoj formi, pjesme ukazuju na miješanje poetika iz različitih razdoblja i različitih žanrova, kao i na skoriji postanak, premda, neke od njih donose teme i motive koji se vezuju za daleku prošlost u kojoj su u folklornoj imaginaciji junaci, poput Alije Đerzeleza slavodobitno poražavali neprijatelja, postavljali moralne vrijednosti i donosili slavu i zaštitu golorukom narodu. Dvije i po decenije nakon posljednjeg rata ove teme ponovo izranjaju iz sjećanja živih baštinika ovog nasljeđa, no ovaj put s iscjeliteljskom funkcijom. Moralne pobjede, koje su izvojevale “Srebreničke majke”, dio su šireg društvenog procesa uspostavljanja mirnog života, ali majke ne mogu izbrisati patnju i bol zbog trajnog gubitka najmilijih. Čežnja za izgubljenim i nepovratnim životima, između ostaloga, duhovnom snagom izvire iz pjesama, priča i nesvjesnih zazivanja daleke prošlosti, kada su u kolektivnoj imaginaciji veliki heroji, sposobni da zaštite nejake i povedu ljude, utjelovljavali ideale junaštva, plemenitosti i pravednosti.

IZVORI I KAZIVAČI

1. Kazivačice: Hatidža Mehmedović, Hanifa Mehmedović, Adila Pilav, Šuhreta Malić, Aiša Omerović, Munira Ademović, Hajra Muratović, Fatima Zahirović
2. www.sense-agency.com/.../potvrđjena-presuda-za-genocid-u-srebrenici
3. Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (FAZM)

LITERATURA

1. Buturović, Đenana (1964), "Epska narodna tradicija", *Glasnik Zemaljskog Muzeja – Etnologija*, sv. XIX, 169-194.
2. Buturović, Đenana (1975), "Gerz Iljas – Đerzelez prema historijskim izvorima XV, XVI i XVII vijeka", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. XLI, sv. 3-4. 172-186.
3. Efendić, Nirha (2018), "Najrecentniji pogled na historijskog GürsIlyasa – trovarijantsko promicanje pjesme o bolovanju Đerzelez Alije", *Sarajevski filološki susreti*, knj. II, 257-279.
4. Efendić, Nirha (2015), "Rukovijet lirskih usmenih pjesama iz pamćenja srebreničkih povratnica", u: *Žene nositeljice narodne muzičke prakse u Bosni i Hercegovini*, Muzička akademija UNSA i ICTM Nacionalni komitet Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 176-185.
5. Efendić, Nirha (2015a), *Bošnjačka usmena lirika – kulturnohistorijski okviri geneze i poetička obilježja*, Zemaljski muzej BiH i Slavistički komitet u Sarajevu, Sarajevo
6. Halilovich, Hariz (2014), "Reclaiming erased lives: Archives, records and memories in post-war Bosnia and the Bosnian diaspora", *Archival Science. International Journal on Recorded Information*, 14, 231-247.
7. Imamović, Mustafa (1997), *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo
8. Krnjević, Hatidža (1972), "Đerzelez Alija – između epskog trijumfa i ljudskog poraza", *Izraz*, XVI, 6, 541-557.
9. Lord, Albert B. (1990), *Pevač Priča (1) Teorija*, Idea, Beograd
10. Nettelfield, Lara, Sarah Wagner (2012), *Srebrenica in the Aftermath of Genocide*, Cambridge University Press.
11. Petrila, Ann, Hasan Hasanovic (2020), *Voices from Srebrenica: Survivor Narrative of the Bosnian Genocide*, McFarland Company, North Carolina, USA
12. Slavková, Markéta (2019), "Four Seasons in the Silver Vally: Srebrenica Trough the Lens of Locals and an Anthropologist", *Etnické komunity, Neviditelní, Přehlížení, Zapomenutí*, Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií, Praha, 379-399.
13. Simon, David J. (2021), "Has the World Learned from its Failures at Srebrenica?", *Bosnian Genocide Denial and Triumphalism: Origins, Impact and Prevention*, Turčalo, Sead, Hikmet Karčić (Eds.), University of Sarajevo, Faculty of Political science Sarajevo, 52-60.
14. Stefanović – Karadžić, Vuk (1824), "Predgovor", u: *Srpske narodne pjesme I*, Štamparija Jermenskoga Manastira, Beč, 5-62.

PRILOG:

1.

Gorom jezde kićeni svatovi
Kud idete kićeni svatovi!?
Kud idete, kud konje morite -
Umrla je prošena djevojka,
Na umrlu bratu govorila:
“Mili brate, dočekaj mi svate,
Svatom svatu po boščaluk dajte,
Mojem dragom devet boščaluka
I desetu vezenu košulju,
Uz košulju vedro ogleдалo,
Nek se gleda, nek me ne pogleda!”¹⁸

2.

Gledali se Safet i Safija,
Gledali se devet godin dana
I desete do po' Ramazana.
Kad to čula od Safije majka -
“Hej, Safija, kćeri najmilija,
Znaj da ti je Safet famelija!”
“Znaj, Safete, uzet se nećemo!”
Cijele noći ljubiše se mladi,
Dok su prvi pijetli zapjevali.
A kad prvi pijetli zapjevaše,
Još se jednom mladi poljubiše.
Safet svoje zlato zagrlio,
Desnom rukom pištolj izvadio,
Pokraj drage i sebe ubio.
Puče pištoljk'o u gori puška,
Safij'na se majka probudila,
Pa u sebi stara pomislila,

Da se njena Safija udaje.
Brzo stara vrata otvorila,
Prvi korak u krv ugazila.
Ljubav pusta ne prima za šalu,
Dva prstena našli na hastalu.
Njihovi su prstenovi bili,
Kojim su se mladi zaručili,
I pismo su mladi napisali,
Zbog ljubavi da su se ubili,
I u pismu pisalo je ‘vako:
“Roditelji, sad po cijenu svaku,
U jednu nas ukopajte raku,
Kako će nam zemlja lakša biti,
Kako ćemo skupa boraviti.”
Roditelji tad su dobri bili,
U jednu ih raku ukopali,
I na grobu jasno napisali,
Zbog ljubavi da su se strijeljali.
Pokraj puta izvirala voda,
Pa je lahko cvijeće zaljevati
I njih dvoje mlade spominjati!¹⁹

3.

Gledala se dva cvijeta,
Od dvadeset i dva ljeta.
Kad su oni bili mali,
Jedno drugom ljubav dali.
Kad to čuo otac, mati,
Pa karaju sina Salku:
“A moj Salko, živ ne bio,
Ak' odande dovodio.
Nije cura dobra soja,
Nit' prilika, Salko, tvoja!”
A to Salki žao bješe,
Pa on ode u sobicu,

¹⁸ FAZM G-LXVIII, 16461. Zabilježeno od Hatidže Mehmedović u julu 2011.

¹⁹ FAZM G-LXVIII, 16465. Zabilježeno od Hatidže Mehmedović u julu 2011.

Da se sprema i oprema.
Uze pušku u desnicu,
A u lijevu kabanicu.
Na prst mali prsten stavi,
Ode curi da se javi.
Kad je bio preko gore,
Ide Salko dobre volje.
Kad je bio preko luga,
Savi mu se srcu tuga.
Iz cvijeta mu cura viče:
“Gdje si, Salko, nevjerniče!”
Evo mene, zlato moje,
Zavadiše i nas dvoje.”
“A moj Salko, kad je tako,
Naša ljubav naopako,
Uzmi pušku pa me ubij,
Ne daj drugom da me ljubi!”
Puče puška gromovito,
Pade cura žalovito.
Ali Salko dade žrtvu,
Pa poljubi curu mrtvu!
A revolver vatru dade,
Majkin Salko mrtav pade!
Otac plače, majka cvili,
“Otvori se grobe mili!”
“Neka, mati, ti si znala,
Pa si mene ukopala.
Vojela si mene dati,
Neg’ Fatimu snahom zvati!”²⁰

4.
Ašikuju Mujo i Hanija,
Ašikuju tri godine dana,
Umrije Mujo, ostade Hanija,
Nazva joj se Mehmed mušterija.

Mehmed prosi Haniju djevojku.
Isprosiše, pa je povedoše,
Kraj Mujina dvora naidoše.
Procvilila Hanija djevojka.
Upita je Mehmed momče mlado:
“Zašto palčeš, Hanija djevojka,
Je l’ ti žao oca i matere,
Il’ ti žališ Muju u mezaru?”
“Ja ne žalim oca i matere,
Već ja žalim Muje u mezaru.”
Naljuti se Mehmed momče mlado,
Mahnu sabljom, odsiječe joj glavu.
Mrtva glava, jezik progovara:
“Hvala tebi, Mehmed momče mlado,
Kad si mene s glavom rastavio,
A sa mojim Mujom sastavio!”²¹

5.
Pod Budimom ovce plandovale,
Plandujuću Budim potkopale.
Otisla se stijena sa Budima
I ubila ovcu bijela runa,
I ubila bega Isaj-bega,
Osta mlada Isajbegovica,
Sa svojijeh devet sjerotica.
Sve sjerote po hizmetu dala,
Sina Smaju na Medresu dala,
Kćerku Fatu u kafez zatvara.
Svi joj bezi redom dolaziše,
Najposljednji beže derviš beže
I pita je ne bi l’ se udala:
“Ja sam mlada, ja bih se udala,
Al’ ne mogu od svog sina Smaje.
Ko bi moga Smaju pogubio,
On bi mene mladu poljubio.”

²⁰ FAZM G-LXVIII, 16466. Zabilježeno od Hatidže Mehmedović u julu 2011.

²¹ FAZM G-LXVIII, 16467. Zabilježeno od Hatidže Mehmedović u julu 2011.

Razbolje s Isajbegovica,
Poručuju u medresu Smaji.
Dolazi joj sirotica Smajo:
“Možeš, majko, janje sa pekare?”
“Ne mogu ti janje sa pekare,
Da je meni vode iza gore,
Čini mi se da bih ozdravila.”
Uze Smajo staklene ibrike.
Pa on ode za goru na vodu.
Puče puška, ne pogodi Smaju
Već pogodi u zeleni bunar.
Puče druga u zelenu jelu,
Pa pogodi bega Derviš-bega.

Nasu Smajo vode iza gore,
Pa dolazi svojoj miloj majci:
“Evo, majko, vode iza gore,
Al’ popićeš oči draganove.”
“Što si, Smajo ubio junaka,
Više takvog ne othrani majka!?”
Uze Smajo sablju iz korica,
Mahnu sablju, odsiječe joj glavu!
Mrtva glava, jezik progovara:
“Teško onom svakome junaku,
Koji hrani udovicu majku!”²²

²² FAZM G-LXVIII, 16468. Zabilježeno od Hatidže Mehmedović u julu 2011.

FRAGMENTS OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OF SREBRENICA REFUGEES AND ITS' RETURNEES

Summary:

During ethnographic research into newly established suburbs around Sarajevo, which are mainly inhabited by Srebrenica's population who survived the persecution and genocide of 1995, I had the task of recording certain lifestyle changes of these refugees. This paper analyses the oral literary lyrical heritage of the Srebrenica region, ie. oral songs which were remembered mostly by women. Since I was myself one of those populations I relied on my personal experience that expanded my insight into more detailed knowledge, as well as the various circumstances that shaped the way of life of my respondents. On the other hand, the research aimed, among other things, to examine the role of Srebrenica women in the memory of the intangible cultural heritage of their region in recent times. First, I considered women's self-organizing as a response to the genocide and the consequent absence of male family members and community leaders. Then I draw upon my research to consider the impact of these activities on collective attitudes toward the memory of the Srebrenicas' former spiritual life examining the presence of traditional and oral patterns in everyday life. The paper relies on interpretative and analytical methods of the science of literature.

Keywords: Srebrenica; Tradition; Memory; Intangible Cultural Heritage; Oral song

Adresa autorice
Authors' address

Nirha Efendić
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
efendicnirha@yahoo.com